

Yayın Deęerlendirme / Book Reviews

Lars Johanson (2002). *Türk Dili Haritası Üzerinde Keşifler*. çev. N. Demir ve E. Yılmaz.
Ankara: Grafiker Yayınları.

Süer Eker*

İskandinav Türkolojisi, Orhun Yazıtlarını bulan, çözen ve ilk yayımlayan, böylelikle Türkolojinin yeni boyutlar ve derinlik kazanmasını sağlayan güçlü bir okuldur. Danimarkalı *Thomsen*, baba oęul *Grønbech*'ler; Finlandiyalı *Aalto*, *Castrén*, *Heikel*, *Paasonen*, *Ramstedt*, *Räsänen* Türkoloji tarihinin önemli isimleridir. *Raquette*, *Jarring*, *Collinder* vd. bilim adamlarıyla İskandinav ve dünya Türkoloji dünyasında önemli payı bulunan İsveç Türkolojisi ise, ülkemizde, özellikle *Jarring*'in Doğu Türkçesi üzerine yaptığı *An Eastern Turki-English Dialect Dictionary* (1964) adlı çalışmayla tanınır. İsveç, Türkolojinin yanı sıra Sinoloji ve İranistik alanlarında da önemli dilciler yetiştirmiştir. Avrupa'nın en uzak coğrafyalarından birinde yer alan bu nüfusça nispeten küçük ülkenin, Asya coğrafyasını ve halklarını kuşatan yüksek bilgi birikimine sahip araştırmacılarının, Doğu bilimleri içinde okul niteliği kazanan başarıları dikkat çekicidir.

İsveç Kralı XII. Charles'ın (Demirbaş Şarl) Osmanlılara sığınmak zorunda kaldığı Poltava Savaşı'nda (1709) Ruslara esir düşen İsveçli subay Philipp Johann von Strahlenberg'in, Sibirya'da esarette kaldığı uzun yıllar boyunca aldığı notlardan oluşan *Avrupa ve Asya'nın Kuzeyi ve Doęusu*¹ adlı eseri, Türkolojideki alan araştırmalarının ilklerindedir. Ünlü Alman gezgin Messerschmidt tarafından da görülen Yenisey Yazıtları, ilk kez Strahlenberg'in bu eseriyle bilim dünyasında tanınmıştır. Strahlenberg, aynı zamanda bölgedeki Türk halkları hakkında bilgi veren ilk batılı araştırmacılarıdır. Türkoloji, Strahlenberg'e çok şey borçludur.

Aslında, İskandinavya-Türkistan bağlantısı epik destanlar çağına değin uzanır. Norveç ve İskandinav mitolojisindeki tanrılar tanrısı, tek gözlü *Odin*'in (Woden) tanrılar şehri *Asgard*'dan (Kâşgâr) geldiğine dair inanış (s. 10), İskandinav Türkolojisine bir altyapı sağlamış olmalıdır. İskandinavya'dan Türkistan, Güney Sibirya ve Moğolistan'a değin yayılan runik yazılı belgelerin gizemi de, Türklük biliminin bugünkü formatta gelişmesini sağlayan diğer önemli bir etkidir.

* Prof. Dr., Başkent Üniversitesi, Fen Edebiyat Fakültesi, Türk Dili Edebiyatı Bölümü – Ankara / Türkiye
ekers@baskent.edu.tr

İsveç Türkolojisi, son dönemlerde bir üniversite ve iki bilim insanının adı ile ön plana çıkıyor: Uppsala Üniversitesi (kuruluş 1477), Prof. Dr. h. c. Lars Johanson ve Prof. Dr. Éva Á. Csató.² *Gustaf Peringer, Mikael Eneman, Walther Björkman* gibi dilbilimci ve şarkiyatçılar daha 17. yüzyılda Uppsala Üniversitesi bünyesinde ilk Türkoloji çalışmalarını başlatmışlardır. Johanson ve Csató, üç yüzyıllık geleneğin temsilcileridir. Csató, bugün itibarıyla, Uppsala Üniversitesi Diller Fakültesi Dilbilim ve Filoloji Bölümüne bağlı Türkoloji kürsüsünün ilk profesör öğretim üyesidir.³ Yaşamlarını Türkolojiye adayan Johanson ve Csató'nun adları ülkemizde sıkça duyulmakta, ancak bu biliminsanlarının Türk dünyasını derin bir vukufu kavrayan çalışmaları hak ettiği ölçüde tanınmamaktadır. Johanson, Germanistik ve Slavistikten İnanolojiye değin geniş birikime ve analitik gözlem yeteneğine sahip bir biliminsanı, sözün gerçek anlamıyla Türkoloji dünyasının çağdaş *tamam biliciler*indedir. Türkolojinin neredeyse her alanındaki ve her dilbilimsel düzeydeki sorunlarıyla yakından ilgili olan Johanson, aynı zamanda çalışmalarındaki yüksek bilimsel düzeye ruh kazandıran derin bir felsefe ve edebiyat adamıdır.

Hâlen emekli bir öğretim üyesi olarak çalışmalarını sürdüren Johanson'un, Mainz Gutenberg Üniversitesindeki Bölüm Başkanlığı döneminde, sinerjik ve verimli çalışmalarıyla Türkoloji bölümünü çağdaş Türkoloji araştırmalarının önemli merkezlerinden biri hâline getirmesi takdire değerdir. Avrupa'daki Türkoloji bölümlerinin birer birer kapatılmaya ya da düşük profilli çalışmak zorunda kaldıkları bir süreçte, Prof. Dr. Johanson'un yetiştirdiği Türk, Alman ve başka uluslara mensup öğrencileri, Türkoloji için yeni ve farklı soluk olma misyonunu da yüklenmişlerdir.

1966-2007 yılları arasında yayımlanan 300'den fazla yazısı ve çok sayıda kitabı bulunan Johanson'un ülkemizde hak ettiği ölçüde tanınmış olmaması, Türkiye Türkolojisi için bir kayıptır. Bu kaybı kısmen de olsa telafi edecek nitelikte *Scholarly Depth and Accuracy*⁴ adlı bir armağan kitap yayımlanmıştı. Türkolojiye yeni ufuklar açan Johanson'un çalışmalarını Türkçeye kazandırma faaliyetleri de sürüyor. Kimi makalelerinin yanı sıra, dil ilişkileri ile ilgili önemli eseri *Strukturelle Faktoren in türkischen Sprachkontakten*⁵, İngilizceye⁶ ve Türkçeye⁷ çevrilmiştir. *Türkçe Dil İlişkilerinde Yapısal Faktörler* adıyla Türkçeye kazandırılan eserin Türkiye Türkolojisinde yeni bir bakış açısı getireceği kuşkusuzdur.

Türk Dili Haritası Üzerinde Keşifler,⁸ Türkolojinin önemli isimlerinden, Doğu Türkçesi üzerine çalışmalarıyla tanınan, İsveç Dışişleri Bakanlığının yanı sıra Birleşmiş Milletler Teşkilatında da üst düzey görevlerde bulunmuş bir diplomat olan Gunnar Jarring'in⁹ (1907-2002) doğumunun 90. yıl dönümü münasebetiyle 1997'de Lars Johanson tarafından yapılan bir konuşmanın kitaplaştırılmış İngilizce sürümünün çevirisidir. Konuşmanın konusu, Johannes Gutenberg Üniversitesinde çalışan ya da çalışmış olan *Arienne M. Dwyer, C. Bulut, N. Demir, F. Kırıl, I. Nevskaja, E. Taube* vd. Türkologların 'dilsel alan araştırmaları ve Türk dili dünyası haritasını önceliklerden daha ayrıntılı ve uygun bir yolla çizmeyi, kıyı dillerinin dil dokümantasyonunu yapmayı amaçlayan keşif gezileri'dir.

Türk dilleri ve toplulukları üzerine çalışma yapacaklar için popüler bir rehber olmak, Türkoloji ve alan araştırmaları ile ilgili temel bilgileri vermek üzere hazırlanan *Türk Dili*

Haritası Üzerinde Keşifler aynı zamanda Johanson'un sözlü anlatımdaki açık, yalın, ama bir o kadar da yüksek üslubunun örneğidir.

Türk Dili Haritası Üzerinde Keşifler ana çizgileri ile iki bölümden oluşur. İlk bölümde (s. 9-41) genel olarak Türkoloji dünyasındaki keşifler, kâşifler ve gelecekteki hareket tarzları; ikinci bölümde ise (s. 41-59) esas olarak, alan araştırmalarındaki yöntemler, genel konular ile kuramsal sorunlar incelenmektedir.

Çevirmenlerin, Türkçe çevirinin aşamaları ve içeriği ile *epilogu* 'Türkçe Çeviri Hakkında' bölümünün ardından (s. 7-8), eserde ilk olarak çalışmanın amacı ortaya konulmakta, Türk dili haritası kısaca tanıtılmaktadır (s. 9-10). Hemen ardından gelen bölümde Karşılaştırmalı Türkolojinin başlangıcından, İsveç Türkolojisinin tarihsel gelişiminden ve özellikle Doğu Türkistan'daki faaliyetlerinden söz edilmektedir. Bu çerçevede 'Doğu Türkçesi' araştırmalarının öncülerinden G. Raquette ve öğrencisi Gunnar Jarring'in Türklük bilimine adanmış yaşam öyküleri sunulmaktadır (s. 14-15). Özellikle, 1929 yılından itibaren uzun yıllar İsveç'ten Afganistan'a ve Çin'e değin, alan araştırmaları içinde bulunan ve Türkolojide uluslararası fonetik alfabeyle ilk kez kullanan Jarring'in yaşam öyküsü ilgi çekicidir. Johanson 'Yeni Keşifler Zamanı' (s. 16-17) başlıklı bölümde, Jarring'in deyişle 'keşif vaktinin geçmeyeceği'ni, Türk dili haritasının henüz tamamlanmadığını vurgulamakta, bu yolda, G. Doerfer'in Türk dillerinin sınıflandırılması ile ilgili kökleşmiş yargıları sarsan keşfinden de hareketle, yeni araştırmaların Türk dil biliminin gelişmesine kılavuzluk edebileceğini ifade etmektedir. Bu bölümdeki çok dikkat çekici bir başka husus da, Türkiye'deki diyalektoloji ve dil çeşitlenmesi üzerine yapılan çalışmaların durumudur. Johanson, bu tür çalışmaların Türkiye'de ölçünlü dilin yerleştirilmesi ve güçlendirilmesi çabaları ile çeliştiği için istenilen ölçüde gelişmediği düşüncesindedir (s. 16). 'Sürmekte Olan Alan Araştırmaları' bölümünde, benzer bilimsel çalışmaların yayımlandığı dizilere ve bu araştırmaların tipik özelliklerine yer verilmektedir. Hemen ardından gelen 'İlişkiye Bağlı Etkenler' bölümünde ise yazarın *kopyalama* olarak nitelediği dil ilişkisinin iki türünden, *benimseme* ve *karışma*'dan söz edilmektedir (s. 18). Yazar, eserinde keşfe, saat istikametinin tersine bir dönüşle dünyanın güneybatısından başladığını ifade etmektedir (s. 19).

İlk bölümde yer alan diğer bir konu da, Alman Araştırma Fonu tarafından finanse edilen, Mainz Johannes Gutenberg Üniversitesince uygulamaya konulan ve bir bölümü "Güneydoğu Anadolu ve Batı İran'da ilişkiye dayalı dilsel süreçler" adını taşıyan *Mainz Projesi*'dir. Sami ve İran dilleri ile etkileşim içinde olan Doğu ve Güneydoğu Anadolu ile İran ve Irak'taki 'Kaşgayı', 'Horasani' vb. az bilinen Oğuz diyalektlerini ele alan proje, Türk dili tarihini aydınlatmada yeni ve farklı veriler sağlayabilecek niteliktedir (s. 20-21). Bu bölümün başlıkları arasında bir kısmı eski ve yeni alan araştırmaları ile keşfedilen irili ufaklı Türk dilleri de yer almaktadır. Okuyucu eser aracılığıyla 'Irak Türkçesi, Türkiye'deki Diyalektler, Mesket Türkçesi, İran, Güneydoğu ve Doğu Türkçesi Diyalektleri, Güney Sibirya, Batı Moğolistan, Duha, Cungarya Tuvaları, Fu-yü Kırgızcası, Dolganca, Kuzeybatı, Balkanlar, Karaimce (Karayca) vb.' başlıkları altında, Türk dünyasında keşfe çıkmaktadır.

Kitapta konu başlıklarında dile getirilen ve altı çizilen hususlar birer cümleyle şu şekilde özetlenebilir: Bir saygınlık (prestij) dili olarak Türkiye Türkçesinden etkilenen Irak

Türkçesi, söz dizimi bakımından İran Türkçesi değişiklerinden (varyant) keskin biçimde ayrılmaktadır (s. 22). Türkiye Türkçesi de bu tür araştırmalar için gelecek vadettir. Doğu Karadeniz ağızları, özellikle Trabzon ilinin kimi ağızlarında alt katman etkisinin bir sonucu olarak fonolojik, morfolojik ve sentaktik boyutlarında Rumca yapıların kopyalanması, hatta Kartvelcenin etkisi önemlidir (s. 23). Türkiye Türkçesinin değişiklerinden biri olan ve bugün Rusya'nın çeşitli eyaletlerine dağılmış durumda bulunan Mesket Türkçesindeki 'ilişkiye bağlı dil karışması özellikleri' incelenecektir (s. 24).

Farsçanın 'güçlü' etkisi altında bulunan çok sayıda Türkçe deyişkenin konuşulduğu İran da dil dokümantasyonu ve incelemesi bakımından büyük önem taşımaktadır (s. 24-25). Johanson tarafından *Güneydoğu Türkçesi* ve *Doğu Türkçesi* adlarıyla nitelenen Özbek, Çin Uyгур Özerk bölgesi de önemli araştırma alanları içindedir. Bu bölümde ilgi çekici diğer bir nokta, izole kimi diyalektlerin Eski Uyğurca ve Karahanlıca'nın özelliklerini yansıtabilecek olmasıdır (s. 27). Çalışmada, Mainz Projesi çerçevesinde mercek altına alınan Doğu Türkistan'daki Lobnor, Hotan, Eynu diyalektleri ile Batı Çin'deki Sarı Uyğurca ve Türk dünyasının en ucundaki Müslüman topluluğun dili olan Salarca ile ilgili önemli saptamalar ve bulgular geniş ölçüde yer almaktadır (s. 26-32).

Kuzeydoğu, bir başka ifadeyle Güney Sibirya'da, Türk dünyasının Müslüman coğrafyası, yerini Budist ya da resmî olarak Hristiyan Türk dilli gruplara bırakmaktadır. Eserin bu bölümünde (s. 33-41), bilim dünyasında çok az tanınan Şorca, Sayan Türkçesi, Batı Moğolistan'da konuşulan Tuvaca, Tuvacanın deyişkesi Duha, Çin'de konuşulan Cungarya Tuvacası, yine Çin'de sadece 1500 kişinin konuştuğu Fu-yü Türkçesi (Kırgızcası) ve Kuzey Buz Denizi'ne yakın bir coğrafyada 7000 kişinin konuştuğu Dolganca, hemen ardından Kuzeybatıda Çuvaşça, Nogayca, Balkanlarda Türkçe deyişkeler, Karayca ile ilgili bilgiler sunulmakta, bu deyişkeler üzerine çalışan özellikle Mainz ekibi ve bu ekip üyelerinin çalışmaları tanıtılmaktadır.

Eserin ikinci bölümünde 'Dil Dokümantasyonunun Amacı, Tehlikedeki Diller, Tehlikedeki Dillerin Toplu Ölümü ve Canlandırılması, Karşılaştırmalı Çalışmalar, Tipoloji Çalışmaları, Ampirik ve Teorik Çalışmalar, Kültürel Araştırmalar, Süreklilik ve Yenileşme, Uluslararası İş Birliği, Elektronik Kaynaklar, Alan Araştırmalarında Eski ve Yeni Durum' başlıkları altında, Türkiye Türkolojisi için nispeten yeni sayılabilecek konular üzerinde ve yeni bakış açılarıyla durulmaktadır. Örneğin, hükümet dışı organizasyonlar tarafından da desteklenen *tehlikedeki diller* başka bir deyişle, 'katil diller'in zayıf dilleri yutması sorununa deyinilmekte özellikle Karayca, Kırım Tatarcası, Gagauzcanın kimi deyişkeleri, Şorca, Teleütçe ve Altayca için tehlikenin büyük olduğu bildirilmektedir (s. 42). Dillerin zayıflamasının ya da yok olmasının nedeninin, sosyal işlev kaybı olduğu vurgulanmakta, dillerin ölümünün bir doğal ayıklanma olarak kabul edilmesi görüşü ile insancıl nedenlerle dillerin varlığını sürdürmesi görüşü birlikte incelenmektedir. Johanson, kıyı dillerinin varlığını sürdürmesinin, doğadaki canlı türlerinin varlıklarını sürdürmesi kadar önemli olduğu görüşündedir (s. 44). 'Canlandırma ve Hayata Dönüş' başlıklı bölümde de yok olmak üzere olan dillerle ilgili yapılabilecekler ele alınmaktadır. Toplumsal işlevini yitiren bir dile tekrar hayatıyet kazandırmanın mümkün olmadığı ifade edilerek tehlikedeki dilleri kurtarmaya yönelik Şorca, Karayca gibi kimi dillerle ilgili çalışmalardan söz edilmektedir (s.

45-47). ‘Karşılaştırmalı Çalışmalar’, ‘Tipoloji Araştırmaları’ başlıkları altında diller arasındaki çok yönlü ilişkiler ele alınmaktadır (s. 47-49).

Eserin son bölümlerinde tekrar Jarring’e dönülerek söz konusu bilim adamının alan çalışmasını yeğlemesinin nedenleri incelenmekte, hemen ardından deneysel ve kuramsal çalışmaların her ikisinin de önemli olduğu ve birbirlerini tamamladığı vurgulanmaktadır (s. 50). ‘Kültürel Araştırmalar’ bölümünde ise dil bilimsel alan araştırmalarında çok önemli bir etken olan dil-kültür ilişkisi üzerinde durulmakta (s. 51-52), ‘Süreklilik ve Yenileşme’, ‘Uluslararası İşbirliği’ bölümlerinde ise dil çalışmalarında yöntem, kuram, iş birliği, eş güdüm vb. olgulara yönelik hususlara değinilmekte, araştırmacıya neyi, niçin ve nasıl yapması gerektiği gösterilmektedir. ‘Elektronik Kaynaklar’ başlığı altında da dil malzemesinin manyetik ortamda kaydedilmesi, dillerin canlandırılmasında çoklu ortamdan ve interaktif yöntemlerden yararlanılması ve bunlarla ilgili örnekler gündeme getirilmektedir (s. 54-57). Son olarak ‘Eski ve Yeni Durum’ başlığı altında, alan araştırmalarında eski ve yeni durum karşılaştırılmakta; Gunnar Jarring’in bu keşif gezilerinde karşılaştığı güçlükler ve bu güçlüklerle karşı koymasını sağlayan kişiliği ve bilimsel nitelikleri okuyucunun bilgisine sunulmaktadır (57-59).

Kitabın sonunda Avrasya haritasında *irili ufaklı* kırka yakın Türk dil ve lehçesinin konuşulduğu bölgeler gösterilmekte (s. 60) ve geniş bir kaynakça verilmektedir (61-72).

Türk Dili Haritası Üzerinde Keşifler’in 2006’da genişletilmiş 2. baskısı, 2009 yılında 3. baskısı yapıldı. Kitaba “Mainz Projesi”nin Son Durumu”, ‘Projenin Aşamaları’, ‘Sonuçları’ ve ‘Çalışanlar ve İlgi Alanları’ bölümleri eklendi. Bu bölümlerde yeniden vurgulandığı gibi, tarihî ve modern kaynaklar aracılığıyla Türkiye, Irak ve ‘Yukarı’ Kafkasya’daki Oğuzca değişkeler ve bu değişkelerin Farsça ve diğer İran dilleriyle ilişkilerinin yanı sıra Oğuzca olmayan Halaçça da dâhil olmak üzere bir bütün olarak incelenmesinin amaçlandığı bildirilmekte, H. Boeschoten, C. Bulut, L. Johanson, H. Stein, F. Kırıl, S. Ağcagül vd.nin çalışmaları hakkında bilgi verilmektedir. Yararlanılan malzeme yalnızca derlemeler ve Arap harfli kaynaklardan oluşmamakta, Latin harfli Osmanlıca, hatta Gürcü harfli Orta Azerice metinlerden yararlanılmaktadır (3. C, s. 25).

Johanson öncülüğünde oluşturulan bir ekibin Avrasya coğrafyasının kıyısında köşesinde kalan, hatta bir bölümü yok olma sürecine giren Türkçe değişkeleri belgelemeye, Türkçe değişkelerin kendi aralarında veya diğer bölge dilleriyle ilişkilerini anlamaya, belirlemeye yönelik çabaları, alandaki tüm kurumlar ve araştırmacılar için gerçekten önemle dikkate alınması gereken bir örnek modeldir. Diğer bir önemli nokta da, özel, yarı özel kurum ve kuruluşların, sivil toplum örgütlerinin, *Avrupa Bilim Fonu, Alman Araştırma Fonu, Aleksander von Humbolt Fonu, Volkswagen Fonu, Rusya Temel Araştırmalar Fonu* gibi fonların uç bölgelerdeki küçük toplulukların tehlikedeki dillerini araştırarak *Eurotyp, Mainz Projesi, Orta Asya Dilleri Korporası* vb. bilimsel projeler için maddî kaynak tahsis etmesidir.

Sayfa sayısı bakımından az, ancak içeriği itibarıyla yoğun ve önemli verilerle dolu olan *Türk Dili Haritası Üzerinde Keşifler*, büyük bir bölümü keşifler ve onların keşifleriyle ilgili bilgi sahibi olmak isteyenler ve/veya Avrasya coğrafyasında Türk dil ve diyalektleriyle ilgili keşfe çıkacaklar için yanlarında mutlak surette bulunması gereken birer harita ve pusula değerindedir.

Açıklamalar

- ¹ Das nord- und ostliche Theil von Europa und Asia, Stockholm, 1730.
- ² <http://www.turkiclanguages.com>
- ³ <http://www.lingfil.uu.se/afro/turkiskasprak>
- ⁴ N. Demir, F. Turan, Ankara: Grafiker Yayınları, 2002.
- ⁵ Sitzungsberichte der Wissenschaftlichen Gesellschaft an der J. W. Goethe-Universität Frankfurt am Main 29:5. Stuttgart: Steiner, 1992.
- ⁶ Structural factors in Turkic language contacts, London: Curzon, 2001
- ⁷ Türkçe Dil İlişkilerinde Yapısal Faktörler (Çev. N. Demir), Ankara: Türk Dil Kurumu, 2009.
- ⁸ *Discoveries on the Turkic linguistic map.* (Swedish Research Institute in Istanbul, Publications 5.) Stockholm: Swedish Research Institute in Istanbul.
- ⁹ <http://www.orient.su.se/content/1/c6/05/68/40/JarringSamling.pdf>